

De Friese volkslegers tussen 1480 en 1560
met een editie van de Monsterlijsten van Friesland (1552) en Ameland (1558)

FA-nr. 1100

In memoriam Onno Hellinga (1960-2011).

De Friese volkslegers tussen 1480 en 1560

J.A. (HANS) MOL

met een editie van de

Monsterlijsten van Friesland 1552 en Ameland 1558

door

P.L.G. (Peter) van der Meer en J.A. (Hans) Mol

Hilversum
Verloren
2017

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij bijdragen van de Ottema-Kingma Stichting
en de Boersma-Adema Stichting.

OKS
Ottema-Kingma Stichting

Afbeeldingen op het omslag: drie Friese boerenkrijgers, midden zestiende eeuw,
houtsneden uit Cornelius Kempius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae, et rebus a Frisiis
olim praeclare gestis* (zie ook p. 13 en 35) en een uitsnede uit het schilderij David en Abigaïl
van Jacob van Oostsanen (zie p. 79).

ISBN 978-90-8704-685-9

© 2017 J.A. Mol & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher

Inhoud

DE FRIESE VOLKSLEGER TUSSEN 1480 EN 1560

Woord vooraf	9
Inleiding	
Vragen	11
Landweer en heervaart	11
Het beeld van de volkslegers in de Nederlanden en Engeland	12
Bronnen en aanpak	15
2 Friesland tussen Vlie en Lauwers: land, bevolking en bestuur tot circa 1525	21
Een kustland met natuurlijke grenzen	25
Kerken, dorpen, steden en kloosters	27
Adel, eigenerfden, pachters en poorters	30
De Friese vrijheid: communaal bestuur, tussen circa 1200 en 1480	36
De verdediging van de vrijheid tot circa 1480	42
De teloorgang van de vrijheid, 1480-1498 en de strijd om de Saksische erfenis, 1514-1524	46
3 De mobilisatie van weerbare mannen in Friesland in de jaren 1525-1552	50
Monsteringen en werkelijke acties 1525-1528	50
Het bedwingen van de wederdopers bij Oldeklooster en de ordonnantie van 24 april 1535	56
Nieuwe dreigingen en monsteringen in 1542, 1543, 1546 en 1552	59
De opzet van de monstering van 1552 in Friesland	62
Verschillen in aanpak per stad en grietenij	66
Wie wel en wie niet: weduwen, armen en gewetensbezwaarden	70
Vertegenwoordiging per huisgezin	74

4 De uitrusting van de weerbare mannen in 1552	78
Bepantsering	82
Extra harnessen 'op de meente', en het korps van de derde man	84
Organisatie en leiding: hoplieden, vaandrags, rotmeesters, pijpers en trommelaars	88
De verhouding tussen de schutterijen en de landweerformaties van de steden	91
Tussenbalans	94
Toetsing aan de Hollandse gegevens	96
5 De inzet van volksmilities in de periode 1480-1500	101
Het veranderend karakter van de oorlogvoering na 1480	101
De massale inzet van Woud-Friezen bij Sloten, 13 januari 1496	107
De reprise bij Laaxum en Warns, 10 juni 1498	111
Weerbare mannen in dienst van de Saksers	118
Opstand tegen de Saksers: het beleg van Franeker, 1500	120
De slagen bij Warfumerzijl, Bomsterzijl en Miedum, 1500	123
Conclusie	130
6 De inzet van de volksmilities in de periode 1514-1524	133
Het beleg van Groningen en de ommekeer van november 1514	133
Het doel van de strijdende partijen en het aandeel van de milities	136
Uitbouw van de Gelderse positie met steun van Friese milities, voorjaar 1515	138
De terugkeer van de Zwarte Hoop en de overgang van Saksisch Friesland naar Karel V	142
De Bourgondische campagnes van 1516 en begin 1517	146
Gelre opnieuw in overwicht met hulp van de Zwarte Hoop, 1517	152
Status quo 1517-1521, met afbrokkelende volkssteun voor Gelre	154
Stadhouder Schenck van Toutenburg en de inval van de Bisschopshoop, 1521-1522	156
Bourgondië aan de winnende hand, 1522	159
De verdrijving van de Geldersen in 1523 en 1524	161
Conclusie	163
7 Samenvatting en conclusies	166

MONSTERLIJSTEN VAN FRIESLAND 1552 EN AMELAND 1558	175
Verantwoording	177
Monsterlijsten van Friesland 1552 en Ameland 1558	181
Achtkarspelen	181
Barradeel	186
het Bildt	193
Bolsward	199
Doniawerstal	207
Ferwerderadeel	212
Gaasterland	222
Harlingen	227
Hemelumer Oldeferd	233
Hennaarderadeel	241
Idaarderadeel	254
Kollumerland	263
Leeuwarderadeel	270
Lemsterland	280
Sloten	285
Sneek	287
Staveren	295
Wonseradeel	300
Workum	311
Wymbritseradeel	318
Ameland 1558	329
Glossarium	337
Verantwoording van de afbeeldingen en kaarten	341
Kaarten	341
Afbeeldingen	341
Bronnen en literatuur	343
Register	351
Over de auteurs	359

Woord vooraf

Dit boek is langzaam gegroeid. Oorspronkelijk zou het alleen een uitgave worden van de Monsterlijsten van 1552, die moest passen in het bronneditieprogramma van de Fryske Akademy. Daar was het nodige voorwerk voor gedaan door de vroegmodernist Onno Hellinga. Hij had voor zijn genealogische doeleinden al vóór 2000 meer dan de helft van de lijsten in eerste aanleg getranscribeerd. Was hij in 2011 niet ontijdig overleden, dan zou hij zeker de definitieve tekstbezorging mee voor zijn rekening hebben genomen. Nu was het aan Peter van der Meer en mij om de ontbrekende gedeelten af te schrijven, de weergave van de namen en wapens nauwgezet na te lopen, en het belang van de bron als geheel toe te lichten. Dat laatste bleek een klus op zichzelf te zijn. Registers als deze, van weerbare mannen met hun bewapening, zijn er weinig overgeleverd voor de Nederlanden. Wat wel bewaard bleef van de honderden die er ooit zijn vervaardigd, werd tot dusver nooit uitgegeven, laat staan dat er serieus studie van gemaakt is - behalve dan door stamboomonderzoekers. Bij mijn eerste pogingen om de monsterring van 1552 te doorgronden moest ik al gauw vaststellen dat er in Nederland weinig over het fenomeen van de volksweerbaarheid bekend was. Het kon dus niet anders of er moest extra onderzoek aan worden besteed, dat dan ook zeker niet in één inleidend hoofdstuk kon worden uitgewerkt. Het bleek wel vlot aan te pakken omdat het aansloot bij eerder door mij ondernomen studies over de oorlogvoering in middeleeuws Friesland. Verder paste het prima in het Leids-Leeuwarder NWO-project *The Twilight Zone: Party Strife, Factionalism, and Feuding in the Northern Low Countries in the Late Middle Ages* waarin ik van 2009 tot 2013 samen met Peter Hoppenbrouwers, Aart Noordzij, Justine Smithuis en Matthijs Gerrits participeerde. Hen dank ik bij deze zeer voor hun inbreng en commentaar. Mijn waardering geldt ook de Leidse bachelor studenten die in het herfstsemester van 2013 deelnamen aan het door mij verzorgde werkcollege *Heervaart en landweer in de Noordelijke Nederlanden in de vijftiende en vroege zestiende eeuw*. Veel dank zijn Peter van der Meer en ik tenslotte verschuldigd aan Oebele Vries, Hans Cools en Ype Brouwers. Eerstgenoemden hebben het concept van het volkslegerboek kritisch doorgenomen en van waardevol commentaar voorzien. De derde is zo bereidwillig geweest de namen in de editie van de Monsterlijsten stuk voor stuk op de juiste weergave na te trekken. We hebben de correcties die zij ons aan de hand hebben gedaan graag doorgevoerd. Voor de fouten en omissies die zijn blijven hangen zijn we uiteraard zelf verantwoordelijk.

Hans Mol,
mede namens Peter van der Meer

Inleiding

Vragen

In het Friesland van de late vijftiende en vroege zestiende eeuw is veel en vaak gevochten. Dat geldt voor het hele Friese kustgebied tussen Alkmaar en Bremen, maar bij uitstek voor de centraal daarin gelegen landstreek tussen Vlie, Lauwers en Linde.¹ Vooral in de jaren 1480-1500, die met het verlies van de Friese zelfstandigheid eindigden, maar ook tijdens de burgeroorlog van 1514-1524 toen Habsburg en Gelre om de macht streden, was het wapengekletter er niet van de lucht. Honderden doden en gewonden zijn toen gevallen, veel meer dan in welke latere periode ook.

Tot het midden van de vijftiende eeuw was de hoofdrol in de oorlogvoering weggelegd voor de Friezen zelf: de mannen van achttien jaar en ouder, de boeren en burgers die huis en haard konden verdedigen, georganiseerd naar landsgemeente, parochie of wijk, naast of onder leiding van zelf gekozen rechters en bestuurders. Na 1450 werden zij langzaam van het toneel verdrongen door buitenlandse huursoldaten: baardige landsknechten met een bewapening van borstpanstert en lange spies of slagzwaard. Deze verschenen eerst in de legertjes van Friese edelen, die er hun onderlinge vetes mee wilden beslechten. Zij traden dan op naast de vaste wapenknechten en andere helpers van die edelen. Later werden ze in grote aantallen ingezet door legeraanvoerders in dienst van vorsten die erop uit waren een landsheerlijk gezag in Friesland te vestigen.² Hun gevechtskracht bleek elke keer groter dan die van de Friese weerbare mannen. Dat betekent echter niet dat laatstgenoemden aan de zijlijn kwamen te staan. We komen hen ook na 1514 nog voortdurend in de bronnen tegen, opkomend voor de belangen van hun huis, dorp en streek. Bij gebrek aan detailstudies is hun militaire betekenis nog niet goed duidelijk. Het lijkt geen twijfel dat ze vaak het onderspit hebben gedolven, maar het is ook zeker dat hun inbreng voor de oorlogvoerende partijen zeer belangrijk was. De vraag dringt zich daarom op hoe de inzet van de Friese volks- of gemeentelegers zich heeft ontwikkeld en hoe het afnemend belang ervan gewaardeerd moet worden.

1 Dit gewest wordt in het vervolg als Friesland aangeduid.

2 Mol, 'Hoofdelingen en huurlingen', 75-84, voor de periode tot 1500. Voor de tijd van de burgeroorlog 1514-1524 ontbreekt nog een analyse.

Het thema is om twee redenen van belang. De eerste reden is dat de communale autonomie van het gebied, die in Westeuropese verhoudingen als uitzonderlijk wordt gekwalificeerd, zowel in haar bloei als in haar ondergang moeilijk begrepen kan worden zonder kennis van de militaire verdediging ervan. De Friese vrijheid kon alleen floreren als de dragers ervan bereid waren haar met hun lijf en goed te beschermen. De voornaamste vraag is dan waarom de zelfverdediging in de decennia voor en na 1500 uiteindelijk faalde bij het Friese streven om de bestuurlijke zelfstandigheid te bewaren dan wel te herwinnen. Een ander belangrijk thema in dit verband is of, en zo ja hoe de inzet van volksmilities in de tijd van de burgeroorlog de overwinning van Habsburg op de Geldersen heeft bevorderd.

Dat brengt ons als vanzelf bij het tweede, meer algemene motief om de Friese gemeentelegers te bestuderen. Inzicht in hun functioneren zou ons kunnen helpen een scherper inzicht te verwerven in de militaire aspecten van het staatsvormingsproces dat zich in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd in Noordwest-Europa afspeelde. In de te bestuderen periode waren het vooral vorstenstaten die elkaar de macht over de Friese landen betwistten – naast ook de stadstaat Groningen.³ Verondersteld mag worden dat de Friese casus licht kan werpen op de inzet van weerbare mannen meer in het algemeen door het Bourgondisch-Habsburgse rijk, het hertogdom Gelre, en andere vroegmoderne staten elders. Ook zonder vorstenstaat echter verdienen de volkslegers aandacht, omdat ze een venster bieden op het gebruik en de verspreiding van wapens doorheen heel de maatschappij, met de bijbehorende cultuur van monsterring, wapenschouw en het gezamenlijk erop uittrekken bij dreigend gevaar.⁴

Landweer en heervvaart

Over het belang en de organisatie van middeleeuwse volksmilities – we gebruiken de termen legers en milities in het vervolg door elkaar, met de kanttekening dat ze op relatief kleine eenheden betrekking hebben – is nog niet veel geschreven. De militairhistorische handboeken besteden er weinig aandacht aan. Het meeste is nog bekend over de inzet van gewapende poorters van dichtbevolkte steden, in het bijzonder van de Vlaamse metropolen Brugge en Gent.⁵ Daarnaast is er de nodige lokaalhistorische literatuur voorhanden

3 De belanghebbende partijen kort vóór 1500 waren, afgezien van het gemene land van Friesland zelf: Groningen, het Duitse Rijk, Bourgondië-Habsburg en Saksen. In de jaren 1515 ging het tussen Habsburg en Gelre. Zie voor de ontwikkelingen in het kort Mellink, 'Territoriale afronding der Nederlanden'. Verg. Formisma, 'Onderwerping van Friesland, het Sticht en Gelre'.

4 Boynton, *The Elizabethan Militia*, 3.

5 Veel over de Brugse en Gentse gemeentelegers is sinds de jaren vijftig geschreven door de Belgische krijgshistoricus J.F. Verbruggen. Zie de diverse studies op zijn naam in de literatuurlijst. Recente, aanvullende onderzoeken zijn er van Jelle Haemers en Botho Verbist, over het 'Gentse gemeenteleger in het laatste kwart van de vijftiende eeuw' uit 2008, en van Peter Stabel over de 'Militaire organisatie in het laatmiddeleeuwse Brugge', uit 2011. Vergelijk de studie van Frederik Buylaert, Jan Van Camp en Bert Verwerf 'The Organization of the Antwerp Army in the 1480s', die eveneens in 2011 werd gepubliceerd.

Afb. 1 Friese boerenkrijger met kruisboog, midden zestiende eeuw. Houtsnede uit Cornelius Kempius' *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae*.

over de defensiesystemen van Duitse steden, waaronder Keulen, Brunswijk en Göttingen.⁶ Dat grote steden in militair opzicht wel enigermate bestudeerd zijn ligt voor de hand, niet alleen omdat er naar verhouding veel bronnenmateriaal voor bewaard is gebleven maar ook omdat sterke milities de stadsbesturen in staat stelden een eigen politieke koers koers te varen, los of tenminste ten dele onafhankelijk van hun landsheer. Daarbij speelt tevens een rol dat diverse stedelijke legertjes in de late middeleeuwen met succes aan belangrijke veldslagen hebben deelgenomen. Denk aan de Guldensporenslag bij Kortrijk van 1302 waarin pikeniers van Vlaamse steden het geharnaste ruitserleger van de Franse koning wisten te weerstaan. Zulke overwinningen van burgers op ridders, van amateurs op professionals, en van voetsoldaten op geharnaste ruiters, vroegen om uitleg en analyse.⁷

6 Voor Keulen zijn er het proefschrift van Brigitte Wübbecke, *Das Militärwesen der Stadt Kölns im 15. Jahrhundert* (1991) en, in vergelijkend perspectief, diverse artikelen van Klaus Militzer, onder meer: 'Die Bewaffnung der Bürger westdeutscher Städte im Spätmittelalter' (1998), en 'Stadt und Fehde: das Kölner Beispiel' (2003); voor Brunswijk en Göttingen is te wijzen op resp. de werken van Beate Sauerbrey, *Die Wehrverfassung der Stadt Braunschweig* (1989) en Dieter Neitzert, *Die Stadt Göttingen führt eine Fehde* (1992). Informatief over de stadsmilities in Silezië en Polen is Golinski, 'Wrocław burghers in military expeditions'. Een oude, maar informatieve Nederlandse studie op dit terrein is: Gimberg, 'Krijgswezen Zutphen' (1905).

7 Waarbij dan ook nog het 'nationale' gezichtspunt (dat Vlaanderen er zich mee loswrikte uit Frankrijk) een rol van belang heeft gespeeld; Van Caenegem, 'Inleiding Omtrent 1302'. Zie ook de literatuurbespreking bij Hoppenbrouwers, 'Guldensporenslag en zijn nagalm'.

In beginsel was de militaire inzet van de stedeling echter niet anders dan die van de plattelander. Hij was geënt op het sinds de vroege middeleeuwen geldende basisprincipe dat elke vrije man bereid moest zijn land en gemeenschap met wapens te verdedigen en daartoe door de erkende machthebber of gezagsdrager kon worden opgeroepen.⁸ Er waren daarbij twee vormen van militaire dienst: een offensieve en een defensieve.⁹ De eerste werd in het Middelnederlands ‘heervvaart’, soms ook wel ‘host’ genoemd, de tweede duidde men aan met ‘landweer’.¹⁰ In het eerste geval trok men er met een leger op uit om de vijand op te zoeken, in het tweede werd iedereen te wapen geroepen om een invallende vijand te weerstaan.

De laatste vorm lijkt de meest fundamentele en oorspronkelijke te zijn geweest. Voor de verdediging van huis en erf mocht een beroep op elke fysiek gezonde man worden gedaan, tot welke stand of klasse hij ook behoorde. Als bij naderend onheil de klokken werden geluid, de trom geslagen of de hoorn geblazen, diende iedereen zijn gewone werk in de steek te laten en zich op een centraal punt te verzamelen om de vijand te lijf te gaan of tegen te houden. Dat hield in dat elke man ook een wapen bezat en dat moest kunnen hanteren waarbij werd uitgegaan van een wapenrusting naar draagkracht. Het betekende tevens dat er altijd en overal een territoriale organisatie was die leiding kon geven aan de door het volk te leveren weerstand. In Noordwest-Europa was dat het gouwverband, dat gaandeweg evolueerde tot een samenstel van diverse districten, al dan niet samengesteld uit een aantal parochies.

Verdedigende en aanvallende activiteiten waren in de praktijk niet altijd van elkaar te scheiden, zeker niet op regionaal niveau.¹¹ De organisatie van de heervvaart zal daarom steeds hebben plaatsgevonden binnen hetzelfde territoriale kader als dat van de landweer.¹² Afhankelijk van het doel en de duur van de legertocht kon daarvoor een selectie uit de dienstplichtigen van de landweer worden opgeroepen. Logischerwijs was het meedoen aan bovenregionale krijgstochten alleen voorbehouden aan leden van sociale klassen die het zich konden veroorloven een tijd van huis te zijn. Vanaf de tiende eeuw stelde het toenemend overwicht van de zware ruitery in de oorlogvoering daarbij hoge materiële eisen aan de militaire dienst. Met de feodalisering van de maatschappij werd de heervvaartplicht op landsheerlijk niveau daarom in toenemende mate een zaak van riddermatige leenmannen die zich, al dan niet met een gewapend gevolg, voor een bepaalde periode met paarden en pantsers aan hun leenheer beschikbaar stelden voor de legertochten die deze wilde

8 Meyer en Pfeifer, ‘Aufgebot’, kol. 1203–1205. Vergelijk March, ‘Die Wehrverfassung der Grafschaft Holstein’, 11–45.

9 Nadere uitleg bij Verbruggen, ‘Militaire dienst graafschap Vlaanderen’, 437–455.

10 Landweer kan overigens in de middeleeuwen en nieuwe tijd ook een fysiek concrete betekenis hebben als aarden, vaak met dicht geboomte en struikgewas begroeide wal, vaak ook met grachten aan weerskanten, die als verdedigingswal kon worden gebruikt: Brokamp, ‘Middeleeuwse landweren’. De bolwerken en wallen rond de steden werden in de vroege zestiende eeuw in Friesland ook wel al zodanig aangeduid: Noomen, *Stinzen in middeleeuws Friesland*, 18.

11 Uwe March, ‘Die Wehrverfassung der Grafschaft Holstein’, 26, ziet ‘verfassungsrechtlich’ nergens een tegenstelling tussen heervvaart en landweer.

12 Jansen en Hoppenbrouwers, ‘Heervvaart in Holland’, 21, veronderstellen dat ‘de oude heervvaart’ en de bij klokslag opgeroepen landweer elk een andere organisatie kenden. Hoe we ons dit moeten voorstellen, wordt niet duidelijk bij gebrek aan details over de opzet van de Hollandse landweer.